

نماز کودک در میانه مشروعیت و تمرینیت و دلالت‌های تربیتی آن*

عباسعلی تیموری عسگرانی**

سید نقی موسوی***

چکیده

این مقاله به بررسی تربیت عبادی و دلالت‌های نماز کودک، در زمینه فقه تربیتی و بررسی نظرات فقیهان درباره نماز کودک می‌پردازد. هدف اصلی تحقیق تحلیل اقوال فقیهان درباره مشروعیت و تمرینیت بودن نماز کودک و دلالت‌های تربیتی آن و توصیه‌هایی براساس یافته‌ها به مریبان است. روش تحقیق شامل توصیفی تحلیلی و تجویزات تربیتی از طریق کشف ملازمات عقلی و برهان انی و دلالت‌شناسی پس‌رونده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که در مورد عبادت کودک، پنج دیدگاه وجود دارد که به دو قول عمده رجوع می‌کنند. برخی آن را تنها تمرینی و بدون ثواب می‌دانند، در حالی که دیگران آن را شرعی و دارای ثواب تلقی می‌کنند. همچنین، دلالت‌های تربیتی نماز کودک به عنوان یک ابزار تربیتی، به رشد شناختی و اخلاقی کودک کمک می‌کند و به شکل‌گیری رفتارهای مثبت و توسعه تفکر انتقادی منجر می‌شود. این رویکرد نه تنها به تدریج فهم دین را تسهیل می‌کند، بلکه انگیزه و رغبت بیشتری را در کودک برای انجام عبادات ایجاد می‌کند. در نهایت، این پژوهش توصیه‌هایی برای مریبان دارد که به درک بهتر نقش نماز در تربیت دینی و اخلاقی کودکان و طراحی روش‌های آموزشی موثر کمک می‌کند.

واژگان کلیدی: تربیت دینی، تربیت عبادی، نمازآموزی، عادت‌دهی، فقه تربیتی، تحلیل تربیتی.

* تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۱۱/۸؛ تاریخ تصویب: ۱۴۰۴/۴/۱۵.

** دانش‌آموخته تخصصی مؤسسه عالی فقه و علوم اسلامی و دانشجوی دکتری جامعه المصطفی علیه السلام العالمية، قم، ایران (نویسنده مسئول).
isfahan206@gmail.com

snmosavi57@cfu.ac.ir

*** گروه آموزشی علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

بیان مسأله

موضوع تربیت عبادی کودکان، به‌ویژه در زمینه فقه تربیتی، به‌عنوان یک شاخه نوین در مطالعات تربیتی و فقهی مطرح است. در این راستا، نظرات فقیهان درباره نماز کودکان، از جمله مشروعیت، ثواب و جنبه‌های تمرینی آن، موضوعی قابل توجه و بحث‌برانگیز به‌شمار می‌رود. با این حال، مطالعات مرتبط با کودکی از منظر فقهی و بومی، به‌ویژه در زمینه تربیت کودک، به‌طور قابل توجهی کم‌فروغ است. این مقاله تلاش دارد تا از این منظر به‌بررسی موضوع بپردازد. فقه تربیتی، با استنباط احکام و تجویزهای تربیتی، این ظرفیت را دارد که به‌تحلیل و تبیین این تجویزها از طریق برهان انّی و روش پس‌رونده بپردازد. بنابراین، نوشتار حاضر در گام اول، به‌تبیین و تعلیل گفتار فقیهان درباره عبادی و مثبت بودن نماز کودک و یا تمرینی و عاداتی بودن آن، می‌پردازد. سپس با استفاده از روش برهان انّی و دلالت‌شناسی پس‌رونده (موسوی، ۱۳۹۵)، به‌کشف مصالح و مفاصد و ملاک‌های حکم خواهد پرداخت و به‌روش استنتاجی در فلسفه تربیت، به‌بررسی دلالت‌های تربیتی این دو دیدگاه، هرچند با دلالت‌های غیر بین، می‌پردازد. از این رو، پرسش‌های تحقیق به‌شرح زیر تعیین می‌شود: ۱. اقوال فقیهان درباره نماز کودک چیست؟ ۲. ادله قول به مشروعیت و تمرینی بودن نماز کودک کدام است؟ ۳. دلالت‌های تربیتی این دو دیدگاه چیست؟.

نماز به‌عنوان یکی از عبادات مهم اسلامی، از دیرباز مورد توجه پژوهش‌گران و متفکران بوده است. در مقاله‌ای به‌اهمیت نماز اول وقت و تاثیرات تربیتی آن از منظر قرآن کریم اشاره شده است (موسوی و شمس‌الدینی، ۱۳۹۴). در آثار امام خمینی (ره)، نماز به‌عنوان عمود دین و ابزاری برای تربیت اسلامی معرفی شده است (قادری مقدم و سبحانی نژاد، ۱۳۹۱). پژوهش دیگری به‌بررسی عوامل تاثیرگذار بر تربیت دینی کودک و نقش خانواده پرداخته است (اسحاقی، ۱۳۸۹). پیرامون نماز کودک پژوهش‌هایی انجام شده است که تنها به‌بحث ماهیت نماز توجه کرده‌اند (دهقان و زنجانی، ۱۳۹۳؛ دهقانی تقی و ابراهیمی پاسندی، ۱۴۰۱). نظریات جدید روان‌شناسی مانند ژان پیاژه (سرور، ۱۴۰۲) و اریک اریکسون (غلامی، ۱۳۹۳) درباره رشد شناختی و اخلاقی کودکان، ابعاد جدیدی به‌این مساله افزوده‌اند. تحقیق حاضر،

به بررسی دلالت‌های تربیتی نماز کودک با توجه به دو رویکرد مشروعیت و تمرینیت بودن می‌پردازد. این رویکرد به بررسی ابعاد نظری و عملی نماز در زندگی کودکان می‌انجامد و به تحلیل این موضوع می‌پردازد که چگونه می‌توان از نماز به عنوان یک ابزار تربیتی موثر در سنین کودکی بهره برد؟

تحقیق، درباره نماز کودکان، از دو جنبه عبادی و تربیتی اهمیت دارد. نماز در پرورش ایمان و تقویت ارتباط با خداوند نقش مهمی دارد و تأثیرات عمیقی بر تربیت دینی و شخصیت معنوی کودکان می‌گذارد. این پژوهش به درک بهتر نقش نماز به عنوان عبادت و تمرین در کودکان و طراحی روش‌های آموزشی کمک می‌کند. هم‌چنین، بررسی راه‌های آموزش نماز می‌تواند به افزایش تعلق کودکان به دین و تقویت مهارت‌های اخلاقی، انضباط فردی، و آرامش روانی آن‌ها کمک کند. این تحقیق به یک خالیگاه موجود در ادبیات پژوهشی پاسخ می‌دهد و تلاش می‌کند تا با توجه به مبانی دینی و تربیتی، راه‌کارهایی برای تربیت دینی کودکان ارائه دهد که هم مشروعیت و هم تمرین را در نظر داشته باشد. این رویکرد نوآورانه می‌تواند به والدین، مربیان و پژوهشگران کمک کند تا با نگاهی جامع‌تر به نقش نماز در تربیت دینی کودکان بپردازند.

تبار این مساله، از مطالعات فقهی آغاز می‌شود و به بحث تربیتی ختم می‌شود. روش تحقیق در این نوشتار، در ابتدا توصیفی-تحلیلی است و در ادامه محقق برای کشف دلالت‌های تربیتی، با استفاده از دلالت‌یابی پسینی و به روش تحقیق نظری و فلسفی انجام می‌دهد بهره می‌برد و به نتایج تربیتی آن می‌رسد.

مفهوم‌شناسی کودک

واژه «کودک»، معادل «child» در انگلیسی است. در سند ملی حقوق کودک و نوجوان، مراد از کودک انسانی است که به سن بلوغ جنسی نرسیده باشد (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۴۰۰). در ماده اول پیمان‌نامه جهانی حقوق کودک، افراد زیر سن ۱۸ سال کودک هستند، مگر این‌که طبق قانون قابل اجرا، سن قانونی کم‌تر تعیین شده باشد (صندوق کودکان سازمان ملل متحد در ایران، ۱۴۰۰: ۱۲). کودک در علم فقه معادل واژه «صبی» یا «طفل» است که

بر انسان غیر بالغ اطلاق می‌شود و به دو قسم ممیز و غیر ممیز تقسیم می‌شود (غدیری، ۱۴۱۸: ۲۹۹). در این تحقیق مراد از کودک، طفل ممیز است و شامل غیر ممیز نیست و همان تعریف فقهی مراد است.

دیدگاه‌ها در عبادت کودک

برای بررسی دلالت‌های تربیتی نماز کودکان، لازم است که دیدگاه‌های فقها در مورد عبادت کودک بیان شود. این دیدگاه‌ها، بر مبانی و اصولی مبتنی است که فهم آن‌ها می‌تواند بر کشف دلالت‌های تربیتی اثر گذار باشد، عبارتند از:

دیدگاه اول

عبادات کودک تنها تمرینی و بدون ثواب برای خود کودک است و تنها ولی کودک به دلیل فراهم کردن شرایط تمرینی و تربیتی، مستحق ثواب می‌شود (ابن ادریس، ۱۴۱۰، ج ۱: ۳۶۷)، علامه حلی به دلیل حدیث رفع قلم (۱۴۱۳، ج ۳: ۳۸۶؛ ۱۴۱۳، ج ۴: ۳۳۳) و محقق کرکی به دلیل عدم توجه امر به صبی (۱۴۱۴، ج ۱: ۱۲۱) از این قول حمایت کرده‌اند.

دیدگاه دوم

عبادات کودک شرعی و به صورت تمرین است، اما نه شرعی به معنای اصلی. در این دیدگاه، انجام عباد کودک، خواسته شارع است، اما تنها به منظور تمرین و عادت‌دهی کودک برای بلوغ است، بدون آن‌که خود نماز اجر و ملاکی از لحاظ شرعی برای کودک داشته باشد (حسینی مراغی، ۱۴۱۷، ج ۲: ۶۶۴). البته برای صبی اجر و ثواب است که این ثواب به دلیل قاعده لطف است (حسینی مراغی، ۱۴۱۷، ج ۲: ۶۷۰).

دیدگاه سوم

عبادت کودک مانند عبادت بزرگسالان، مشروع و دارای ثواب است. بسیاری از فقهای شیعه، از جمله (شیخ طوسی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۲۷۸)، (محقق حلی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۶۸۳) به دلیل روایتی که امر می‌کند نسبت به نماز کودکان این دیدگاه را مطرح کرده‌اند.

دیدگاه چهارم

عبادت کودک شرعی است، اما ثواب این اعمال به‌ولی کودک بازمی‌گردد (چون عقل در کودک کامل نشده است و ولی سبب حرکت او است و سبب اقوی از مباشر است). این دیدگاه قابل اثبات در فقه نیست و تنها به‌عنوان یک احتمال بیان شده است (حسینی مراغی، ۱۴۱۷، ج ۲: ۶۷۱).

دیدگاه پنجم

میان عبادات الزامی و غیر الزامی کودک تفاوت وجود دارد؛ اعمال واجب برای کودک تمرینی هستند و عبادات مستحب برای او ثواب آور تلقی می‌شوند. این دیدگاه، نیز به‌طور احتمال مطرح شده، در فقه مورد تأیید قرار نگرفته است (حسینی مراغی، ۱۴۱۷، ج ۲: ۶۷۲). این دیدگاه‌ها در خصوص عبادات کودک، نشان‌دهنده تفاوت نظر فقها در نحوه ارزیابی عبادات او از لحاظ شرعی و تربیتی است. با توجه به این که بعضی از این دیدگاه‌ها احتمالی است و بعضی قابل ارجاع به دیگری است، می‌توان گفت که در مورد عبادت صبی، دو دیدگاه عمده و مهم وجود دارد:

دیدگاه تمرینی

دیدگاه اول تصریح به تمرینی دارد و دیدگاه دوم نیز قایل است که عبادات کودک مورد تأکید شارع است، اما هدف آن عادت‌دهی و تمرین کودک است.

دیدگاه مشروعیت

سه دیدگاه دوم با فرض اثباتشان، به‌نوعی به مشروع بودن عبادت کودک رجوع می‌کنند. زیرا دیدگاه چهارم، عبادات کودک را شرعی، اما ثواب آن‌ها را به‌ولی کودک نسبت می‌دهد. دیدگاه پنجم که قابل به تفصیل میان عبادات الزامی و غیر الزامی برای کودک است، اول این که قایل ندارد و دوم این که بنابر وجه الزامی، داخل در تمرینی و بنابر وجه مستحبی، داخل در مشروعی بودن است.

ادله قول به مشروعیت و تمرینیت نماز کودک

الف) بررسی و نقد ادله تمرینی بودن نماز کودک

۱. اختصاص خطابات به بالغان: خطابات شارع مختص به بالغان است و یا انصراف به آن‌ها

دارد و صحت عبادت کودک، نیاز به امر شارع دارد و اصل عدم تعلق امر به صبی است (نراقی، ۱۴۱۵، ج ۱۰: ۳۳۳).

۲. اشکال: اول این که ادله اطلاق دارد و شامل کودکان نیز می شود و چنین انصرافی درست نیست و دوم این که شارع مقدس در روایاتی به کودکان امر استحبابی کرده است.

۳. حدیث رفع قلم: در این حدیث آمده است که قلم تکلیف از سه گروه برداشته شده است: دیوانه، خواب و کودک. این بدین معنا است که کودک، تکلیف ندارد و عبادات شرعی نیست، تمرینی است.

۴. اشکال: این حدیث امتنانی است و امتنان فقط در رفع الزام است (خویی، ۱۳۷۱، ج ۳: ۲۴۲) و در رفع مستحبات امتنان نیست.

۵. شرطیت بلوغ: تکالیف مشروط به بلوغ است و لذا صبی تکلیفی ندارد (نراقی، ۱۴۱۵، ج ۱۰: ۳۳۳).

۶. اشکال: با توجه به احادیث دیگر در مورد امر صبی به عبادت و حدیث رفع قلم مشخص می شود که بلوغ شرط تکالیف الزامی است فقط.

۷. تمسک به روایاتی که دال بر این است که صبی مسلوب القصد و العبارة هست و عمد و خطای صبی واحد است.

اشکال: با توجه به قراین (تحمله العاقله) در این روایات، ظاهر آن است که مربوط به باب دیه و جنایت است و هیچ کسی ملتزم نشده که صبی در تمامی حالات عمد و خطای او واحد باشد. پس این دیدگاه دلیل صحیحی ندارد.

ب) بررسی و نقد ادله مشروعیت عبادت کودک

ادله ای برای مشروعیت عبادت کودک وارد شده که بعضی با اشکال مواجه است:

۱. دلیل حسن و قبح عقلی: عقل به حسن اعمالی مانند احسان و ادای امانت حکم می کند و مستحق ثواب بودن این اعمال را برای همه، از جمله کودکان، تایید می کند (حسینی مراغی، ۱۴۱۷، ج ۲: ۶۶۷).

اشکال: حسن عمل ممکن است به معنای استحقاق مدح باشد، اما این به معنای استحقاق ثواب نیست. زیرا در مشروعیت، استحقاق ثواب مراد است.

۲. برهان اتّی: احکام شرعی بر اساس مصالح و مفاسد است. از آن‌جا که طلب ثواب به ذات عمل تعلق دارد، بنابراین، عمل صبی نیز مشروع است و از این طریق می‌توان به وجود مصلحت در اعمال صبیان پی برد (حسینی مراغی، ۱۴۱۷، ج ۲: ۶۶۷ و ۶۶۸).

اشکال: صرف وجود مصلحت در عمل بزرگسالان نمی‌تواند به معنای وجود مصلحت در عمل صبیان باشد و ملازمه بین آن دو نیست؛ زیرا ممکن است اوامر شرعی خاصی برای صبیان وجود نداشته باشد.

۳. تمسک به قاعده لطف: هدف خلقت انسان، عبودیت و رسیدن به قرب الهی است. وقتی کودک به حد تمییز می‌رسد، قابلیت و استعداد قرب الهی را پیدا می‌کند و ترک این قرب موجب دوری او می‌شود. بنابراین، خداوند باید احکامی را برای کودکان قرار دهد تا آن‌ها از فیض معنوی بهره‌مند شوند. اگر صبیان از این فیض محروم شوند، به معنای لغویت خلقت و یا مهمل گذاشتن کودک در برهه‌ای از زمان خواهد بود. پس اعمال عبادی کودک مشروع است.

۴. دلیل عقلی: عمل کودک که بدون تفکر و فقط به خاطر خداوند انجام می‌شود، ارزش بیشتری نسبت به عمل بالغ دارد. عقل نمی‌پذیرد که عملی یک ساعت قبل از بلوغ قبول باشد و یک ساعت بعد قبول نباشد. (حسینی مراغی، ۱۴۱۷، ج ۲: ۶۶۸).

اشکال: این استدلال تنها یک استبعاد است و نمی‌تواند به معنای مشروعیت عمل کودک باشد. هم‌چنین، عقل ممکن است بین اعمال قبل و بعد از بلوغ تفاوت قایل شود.

۵. عمومات دال بر ترتب ثواب بر اعمال صالح و حسن: آیات و روایات دلالت بر این دارند که ثواب بر اعمال نیک شامل صبیان نیز می‌شود (حسینی مراغی، ۱۴۱۷، ج ۲: ۶۶۷).

اشکال: عمومات در مقام بیان اصل ثواب برای اعمال هستند و به معنای مشروعیت عبادت نیستند و ممکن است انصراف به بالغان داشته باشند، اما می‌توان گفت که موضوع اجر و ثواب در این عمومات، کلمه «مَن» است که از الفاظ عموم به شمار می‌رود و شامل صبیان نیز می‌شود. هم‌چنین، متعلق ثواب به طبیعت عمل مربوط می‌شود و نه به شخص خاص. بنابراین،

استدلال بر این اساس معتبر است. در این عموماً، هیچ دلیلی برای انصراف از صبی وجود ندارد، پس اعمال صبیان نیز مشروع تلقی می‌شود.

۶. نصوص دال بر امر اولیا به امر به کودکان به نماز و روزه: روایات متعددی وجود دارد که به اولیا توصیه می‌کند که کودکان خود را به نماز و روزه تشویق کنند و مرحوم خوئی عمده دلیل مشروعیت را همین روایات می‌داند (خوئی، ۱۴۱۸، ج ۲۱: ۵۰۲).

اشکال: این امر ممکن است به معنای تمرینی بودن عبادت برای صبیان باشد و نمی‌تواند به معنای مشروعیت عبادت تلقی شود. اگر صبی به دلیل ترس از تنبیه نماز بخواند، این عبادت نخواهد بود. در جواب باید گفت که اصل اولی در اوامر، تحقق مصلحت در متعلق خود امر است و این که امری تمرینی باشد نیاز به قرینه است.

۷. نصوص و روایات ثبوت صلاه صبی به وجه ندب: برخی روایات به صراحت بر مشروعیت نماز برای صبیان تأکید دارند و حداقل این است که عبادت کودکان مستحب است.

با توجه به ضعف بعضی روایات، در مجموع می‌توانند شرعیت عبادت صبی را برسانند. همچنین احتمال وجود معنای ثبوت در واژه وجوب، در این روایات مشکلی ندارد و ثبوت منافاتی با مشروعیت ندارد. پس با توجه به بعضی روایات و ادله‌ای که بالا ذکر شد وجه مشروعیت نماز کودک اقوی است (حسینی مراغی، ۱۴۱۷، ج ۲: ۶۶۹). اما با این حال دلالت‌های تربیتی هر دو دیدگاه در ادامه بیان می‌شوند تا معلوم شود حتی اگر نماز کودک تمرینی هم باشد، باز دلالت‌های تربیتی مهمی دارد.

دلالت‌های تربیتی نماز کودک

برای کشف دلالت‌های تربیتی باید قول به تمرینی بودن و مشروع بودن بررسی شوند؛ هرچند قایلان این اقوال تصریح به این دلالت‌ها نداشته باشند و این دلالت‌ها لازمه قول آن‌ها باشد. قول به تمرینی بودن بر این اساس استوار است که نماز کودک، یک تمرین تربیتی تلقی می‌شود. اما قول به مشروعیت بر حکم تکلیفی و آثار وضعی تأکید دارد. گرچه ممکن است اثرات و دلالت‌های تربیتی نیز داشته باشد.

تفاوت دلالت تربیتی و اثر تربیتی

آثار تربیتی به نتایج ملموس و قابل مشاهده یک شیوه تربیتی اشاره دارد و می‌تواند شامل تغییرات رفتاری، رشد اجتماعی و اخلاقی و بهبود مهارت‌های فردی باشد که نتایج عملی و عینی فرایند تربیت هستند. دلالت‌های تربیتی به استلزام‌های منطقی یک روش تربیتی اشاره دارد. این دلالت‌ها می‌توانند به صورت لازم بین یا غیر بین باشند. در این تحقیق با نگاه پسینی به تجویزات و گزاره‌های فقهی به بررسی استلزامات، اقتضاها و دلالت‌های آشکار و نهان فتاوا و احکام فقه تربیتی پرداخته می‌شود. این نگاه گاهی جزئی و به تک گزاره‌های فقهی است و گاهی کلان و کلی است. در این نوشتار از سه نوع دلالت‌شناسی شناخته شده از گزاره‌های فقه تربیتی استفاده می‌شود که شامل دلالت‌شناسی در زمینه ملاک‌های احکام، امثال تکالیف تربیتی و روی‌کردشناسی است (موسوی، ۱۳۹۵).

مصادیق دلالات تربیتی نماز کودک

خداوند متعال، مربی انسان و رب العالمین است. پس در وضع قوانین شرع از جمله نماز کودک، جهات مختلفی را که نافع به حال او باشد را لحاظ کرده است. مثلاً در جعل روزه، می‌فرماید که علاوه بر ثواب، خیراتی برای او به همراه دارد. با تعقل می‌توان به آثار تربیتی آن پی برد.

البته تمرینی بودن نماز کودک با واجب نبودن نماز و مستحب بودن آن، دلالت‌های تربیتی یکسان و یا شبیه به هم دارند و در ادامه گاهی معادل هم به کار می‌روند؛ زیرا گرچه تأکید دیدگاه مشروعیت نماز کودک بر شرعیت و استحباب نماز است؛ اما در آن هیچ گونه الزامی برای کودک وجود ندارد و اگر کودک بخواهد می‌تواند نماز را انجام ندهد. پس از یک طرف تشویق و ترغیب به سوی انجام نماز وجود دارد، اما اجبار و الزامی نیست. پس کودک می‌تواند با میل و رغبت خود، عبادت را انجام دهد. پس این دو قول، در منظر مربیان، فلاسفه، عقلا و نیز کودک در شکل کلی بسیار شبیه هم است و ممکن است دلالت‌هایی کشف شود که مدلول هر دو قول است. در ادامه به این دلالت‌ها پرداخته می‌شود:

تلازم نماز کودک و تربیتی بودن این شیوه

فتوا به تمرینی بودن یا واجب نبودن نماز کودک، لازمه اش آن است که این عمل حرام یا مکروه نیست و جواز یا اباحه آن فهمیده می شود. این نگاه پسینی به تک گزاره تمرینی بودن نماز کودک، به وضوح دلالت بر جواز اصل عمل نماز کودک دارد؛ گرچه این عمل هیچ ثوابی نداشته باشد. این گزاره فقهی در ذات خود تمرینی بودن را دلالت دارد و الا از نظر عرف و عقلا چنین کاری که ثواب اخروی و یا اثر دنیوی نداشته باشد، کار لغو به شمار می رود.

ملازمه نماز کودک با رشد و تربیت شناختی - فکری کودک

لازمه فتوا به تمرینی بودن و مستحب بودن نماز کودک، شروع سیر تربیتی فکری - شناختی کودک است. آشنایی کودک با مفاهیم دینی در یک سیر تمرینی، یک فرآیند تربیتی عمیق و موثر در شکل گیری شناخت دینی کودک تلقی می شود. از طرف دیگر تمرین مستمر یک عمل، ملازمه عرفی یا عقلایی با درک و شناخت مفاهیم آن دارد. نماز با مفاهیم دینی مانند توحید، نبوت، معاد، اخلاق و عبادت در ارتباط است که هر یک به نوبه خود در شکل گیری شخصیت و رفتار کودک تاثیرگذارند. آشنایی با این مفاهیم به کودک این امکان را می دهد که درک عمیق تری از زندگی و روابط خود با خداوند و دیگران پیدا کند.

از طرف دیگر، حکم به تمرینی بودن و واجب نبودن نماز کودک، دلالت بر تجویز تربیتی نسبت به رشد شناختی کودک است. تحقیقات نشان می دهد که یادگیری مفاهیم دینی در سنین پایین به توسعه تفکر انتقادی و تحلیل منطقی در کودکان کمک می کند (2004, Smith & McSherry). این فرآیند به آن ها می آموزد که چگونه به سؤالات دینی و اخلاقی پاسخ دهند و درک عمیق تری از مفاهیم مختلف پیدا کنند. این تاثیرات شامل موارد زیر است:

توسعه تفکر انتقادی: یادگیری مفاهیم دینی از طریق نماز به کودک، این امکان را می دهد که تفکر انتقادی را در خود پرورش دهد. با تکرار اذکار و فهم معانی آن ها، کودک به تجزیه و تحلیل مفاهیم دینی و اخلاقی می پردازد.

تحلیل منطقی: نماز به عنوان یک عمل ساختار یافته، به کودک کمک می کند تا توانایی تحلیل

و استدلال منطقی را تقویت کند. او یاد می‌گیرد که چگونه مفاهیم را به هم مرتبط کند و از آن‌ها نتیجه‌گیری کند.

نظریه‌های مختلف روانشناسی رشد، به اهمیت یادگیری و تعاملات اجتماعی در رشد شناختی تأکید دارند. پیازه معتقد است که کودکان در مراحل مختلف رشد شناختی، توانایی‌های خاصی را توسعه می‌دهند (قمرانی و میراحمدی، ۱۴۰۳). نماز به عنوان یک فعالیت ساختاریافته، می‌تواند به کودک کمک کند تا در مرحله‌ای از رشد شناختی خود، مفاهیم دینی را به صورت ملموس و قابل فهم درک کند. این فعالیت می‌تواند به انتقال از مرحله پیش عملیاتی به مرحله عملیاتی کمک کند که در آن کودک قادر به تفکر منطقی‌تر و انتقادی‌تر می‌شود. ویگوتسکی بر اهمیت تعامل اجتماعی و فرهنگی در یادگیری تأکید می‌کند (خسروی زاده، ۱۴۰۲). نماز به عنوان یک عمل جمعی، به کودک این امکان را می‌دهد که با دیگران در یک محیط دینی تعامل داشته باشد و از تجربیات آن‌ها یاد بگیرد.

اقتضای امثال حکم با تربیت اخلاقی کودک

دلالت‌شناسی در قلمرو امثال حکم یکی از شیوه‌های دلالت‌شناسی است (موسوی، ۱۳۹۵). امثال حکم نماز توسط کودک به این معنا است که کودک به طور مداوم در حال انجام تمریناتی است که به او کمک می‌کند تا احترام به بزرگ‌ترها و خالق خود را یاد بگیرد. این تمرینات به تدریج موجب شکل‌گیری اخلاق‌های شخصی مثبت در او می‌شود. پس امثال این حکم با روی‌کرد تربیتی، مقتضی یک روی‌کرد تربیتی اخلاقی در کودک است. این روی‌کرد تربیتی در امور مختلفی که نیاز است کودک تربیت شود وجود دارد مثل:

احترام به بزرگ‌تر: هر جزء نماز، حکمت خاص خود را دارد؛ مثلاً سجده نشان از تعظیم خالق است. امثال این عمل مقتضی تربیت اخلاقی متواضع بودن است و این که به بزرگ‌ترها احترام بگذارد. تحقیقات نشان داده‌اند که آموزش احترام به بزرگ‌ترها در سنین پایین می‌تواند به رفتارهای مثبت اجتماعی در بزرگسالی منجر شود (شعاع کاظمی، میرمحمدحسین اوشانی، و نقیب، ۱۳۹۴).

صبر و بردباری: تمرین نماز و چند دقیقه ایستادن و ذکر گفتن، مقتضی تمرین صبر و بردباری است. این تمرین به او یاد می‌دهد که چگونه در شرایط مختلف، آرامش خود را حفظ کند و به تدریج تحمل بیشتری در بزرگسالی پیدا کند. تحقیقاتی انجام شده که آموزش صبر به کودکان باعث ارتقای سلامت معنوی آن‌ها می‌شود (غباری‌بناب و راقیان، ۱۳۹۶).

آرامش و تمرکز: با یادگیری و تمرین تمرکز در نماز، کودک به تدریج آرامش را تجربه می‌کند و از اضطراب دور می‌شود. این تمرین به او کمک می‌کند تا در موقعیت‌های استرس‌زا، توانایی مدیریت احساسات خود را پیدا کند و به آرامش درونی دست یابد.

سلام و ادب: نماز به عنوان یک فعالیت منظم و مکرر، مقتضی مؤدب شدن است. در سلام نماز به پیامبر (صلی الله علیه و آله)، تمرین سلام و احترام به بزرگ‌ترها انجام می‌شود و این‌که چگونه باید در تعاملات اجتماعی با حالت ادب با دیگران رفتار کند. کارشناسان بر این باورند که بهترین زمان برای تربیت فرزندان، دوران کودکی است (خزاعی و خزاعی، ۱۳۹۸).

ملازمة نماز با نهادینه‌سازی رفتارهای روانی مثبت

تمرین نماز و دعا برای کودک ملازمة عرفی دارد با شکل‌گیری و توسعه چارچوب ذهنی و الگوهای رفتاری مثبت کمک می‌کند. در بعضی تحقیقات مشخص شد که دینداری با رشد ارزش‌های اخلاقی دانش‌آموزان ارتباط معناداری دارد و بر آن تاثیر می‌گذارد (Jalal، 2022) در زیر به برخی از دلالت‌های این موضوع پرداخته می‌شود:

آموزش ارزش‌ها و آداب اجتماعی

تمرین وضو برای نماز مقتضی آموزش آداب خاص هر رفتار اجتماعی است. کودک یاد می‌گیرد که از آلودگی‌ها و زشتی‌ها دور باشد و هنگام ملاقات با دیگران به آداب و ارزش اجتماعی احترام بگذارد.

تبدیل شعار به عمل

تکرار بعضی از اذکار نماز مقتضی آموزش رفتارهای خاص است. مثلاً هنگام گفتن اذان و

اقامه و قرائت «خدایا تنها تو را می‌پرستم و تنها از تو کمک طلب می‌کنیم» (فاتحه/ ۵)، کودک آموزش می‌بیند صرف شعار کافی نیست و باید در عمل نیز از خداوند متعال کمک بخواهد.

ایجاد حس مسئولیت در کودکان

فعالیت منظم در زمان خاص مقتضی آموزش مسئولیت‌پذیری کودکان است. با هر نماز، انسان به‌اد خداوند متعال می‌افتد و خود را در برابر دستورات او مسئول می‌یابد و در مناسبات اجتماعی نیز مسئولیت‌پذیر می‌شود. تحقیقات (Giorgos Elsayed)، Amyras Lestari، Adamou Brougham، 2023،& (نشان می‌دهد قرار گرفتن در معرض آموزه‌های دینی می‌تواند بر تصمیم‌گیری اخلاقی در میان جوانان تاثیر بگذارد).

ایجاد و پرورش عواطف و احساسات مثبت

نماز کودک مقتضی تمرین برای پناه بردن به خالق و قدرت مطلق و هدفمندی آفرینش است. کودک می‌فهمد این جهان خالقی دارد و زندگی هدفمند است. این امر می‌تواند از احساس پوچی و بی‌هدف بودن جلوگیری کند و موجب آرامش روانی او باشد. از این رو می‌توان نماز را روش تربیتی مناسب در کسب مهارت‌های شناختی، عاطفی و روانی کودک قلمداد کرد (ذوقی، شیر، صفری، و صمدی، ۱۴۰۲)، از این جهت تمرین نماز مقتضی تمرین دینداری است و دین‌داری نقش مهمی در تبیین احساس امنیت اجتماعی در جامعه خواهد داشت (افشانی، ذاکری‌هامانه، و عسکری‌ندوشن، ۱۳۹۴). تحقیقات امروزی نیز نشان می‌دهد که دین و معنویت بازدارنده استرس است و اثراتی بر سلامتی دارند (Schrimshaw, Anderman، Siegel، 2007، &)

رشد مهارت‌های کلامی و هوش هیجانی

انجام نماز به‌صورت فردی و گروهی، مهارت‌های کلامی و اجتماعی کودکان را تقویت می‌کند. آن‌ها در این فضا با دیگران تعامل می‌کنند، یاد می‌گیرند که چگونه محترمانه با یک‌دیگر رفتار کنند. هم‌چنین نماز می‌تواند به تقویت هوش هیجانی کودکان کمک کند؛ زیرا خودآگاهی

و توانایی مدیریت هیجانات را به آن‌ها می‌آموزد، حس همدلی و ارتباط عاطفی با دیگران را تقویت می‌کند، نظم و انضباط را در زندگی‌شان ایجاد می‌کند، احساس نزدیکی به خدا و امنیت را فراهم می‌آورد و تفکر مثبت را تشویق می‌کند. این عوامل به رشد شخصیت و رفتارهای اجتماعی کودکان کمک می‌کنند.

ملازمه نماز کودک و تشویق به تعلیم و تربیت

حکم به تمرینی بودن و مستحب بودن نماز کودکان مقتضی تجویز آموزش به کودکان و بلکه تشویق آن‌ها به یادگیری است که مهم‌ترین رسالت تربیت نیز تعلیم و پرورش است. نماز برای کودکان زمینه‌ساز تفکر خلاق و گسترش روحیه پرسش‌گری در میان آن‌ها است و منجر به آزادی و استقلال فکری آن‌ها می‌شود تا آزادانه درباره مفاهیم دینی و اخلاقی سؤال کنند و به تحقیق بپردازند. (یوسفی، ۱۳۹۰) هنگامی که کودک هر روز این عمل را انجام می‌دهد، سوالاتی در ذهن او شکل می‌گیرد که این رفتارها و عبادات برای چه هدفی انجام می‌شود. این سوالات به کودک کمک می‌کند تا ذهنش برای پذیرش پاسخ‌های منطقی آماده شود.

تقویت میل به مطالعه

با طرح پرسش‌ها و جست‌وجوی پاسخ‌ها، روحیه پرسش‌گری در کودک تقویت می‌شود. این فرآیند می‌تواند منجر به ایجاد انگیزه برای مطالعه و تحقیق در زمینه‌های مختلف دینی و اخلاقی گردد. این روش تربیتی، که در دین اسلام به آن توجه ویژه‌ای شده است، می‌تواند به عنوان یک الگوی پیشرفته برای پرورش تفکر انتقادی و روحیه کنجکاوی در کودکان عمل کند.

ملازمه نماز کودک و آزادی در دینداری

نماز اختیاری برای کودک، به وضوح با مفهوم آزادی در انتخاب و پرهیز از اجبار، ملازمه دارد. این رویکرد تربیتی علاوه بر اعطای آزادی عمل به کودک، درک عمیق‌تری از اختیاری بودن دین می‌دهد. هم‌چنین کودک با روش آزمون و خطا، به شیوه درست یک عمل، بدون ترس و اضطراب می‌رسد و کودک ترسی از عقاب و اشتباه ندارد. این رفتارها گرچه با انگیزه تمرین و

بازی هم باشد، اما اثر تربیتی ناخودآگاه بر کودک دارد و زمینه‌ساز گرایش‌های اعتقادی فرد است (شهریاری نسب و دهقانی، ۱۳۹۴). در نتیجه، او حس بهتری نسبت به یادگیری دین و امور معنوی پیدا می‌کند.

ملازمه نماز کودک و تدریجی بودن فهم دین

تمرینی بودن یا مستحب بودن نماز در کودکان مقتضی فرآیند تدریجی آموزش و فهم دین است و به والدین و مربیان این امکان را می‌دهد که با گذشت زمان و بر اساس نیازهای فردی کودک، مفاهیم دینی را به تدریج به او منتقل کنند. تدریجی بودن تربیت در هر شیوه تربیتی و بسیار مهم است و در نزول آیات قرآن و ابلاغ دین رعایت شده است. این روی‌کرد تربیتی با روش‌های پذیرفته شده دیگر در تربیت ملازمه دارد:

انعطاف‌پذیری در تربیت و تنظیم روش‌های مناسب آموزشی

مدلول تمرینی بودن نماز آن است روش‌های آموزشی براساس ویژگی‌های فردی کودک، مثل هوش، استعداد، و رشد جسمی تنظیم شود و بهترین شیوه ممکن برای هر کودک انتخاب شود. در نتیجه، یادگیری موثرتر و بهینه حاصل شود.

آموزش در فضای تمرین و غیر الزامی مقتضی ایجاد علاقه به دین

ایجاد فضای تمرین و خلق شرایطی که کودک در آن به جای احساس اجبار، با علاقه‌مندی به دین نزدیک شود، به او کمک می‌کند تا به تدریج با مفاهیم دینی آشنا گردد. این روی‌کرد باعث می‌شود که کودک نه تنها دین را به عنوان یک وظیفه، بلکه به عنوان یک بخش جذاب و جالب از زندگی خود ببیند.

ملکه‌سازی رفتارهای مثبت

از آن‌جا که علم آموزی در کودکی، مثل نقش بر سنگ است (کراجکی، ۱۴۱۰، ج ۱: ۳۱۹)، تمرین مداوم عبادت در سنین کودکی، مستلزم ملکه‌سازی و ایجاد عادت‌های پایدار مثبت در بزرگسالی است. این روی‌کرد تربیتی را در تک انگاره‌های فقهی مثل نماز و روزه می‌توان یافت

و هم می‌توان در روی کرد کلان شارع نسبت به تمرینی بودن عبادت‌های کودکان دید.

آمادگی برای ورود به تکالیف شرعی

روی کرد کلان شارع، تربیت انسان‌ها است و عبادات تمرینی به نوعی بازی برای کودک به شمار می‌رود و به عنوان پلی میان دوران کودکی و دوران بلوغ شرعی عمل می‌کنند. این تمرینات مستمر و اختیاری به کودک این فرصت را می‌دهد که در زمان واقعی عمل، با آمادگی و مهارت کامل، وظایف خود را انجام دهد و در مواجهه با چالش‌ها با اعتماد به نفس بیشتری عمل کند.

القای حس بزرگ شدگی و عضو فعال جامعه شدن

یک ادراک عقلی وجود دارد که خداوند متعال هر کسی را خلق کند و مورد خطاب قرار دهد یک شخصیتی برای او قایل شده است. در نحوه مواجهه با عبادت کودک، یک خطاب غیر مستقیم متوجه کودک است و عقل درک می‌کند که کودک جایگاه خاصی نزد شارع مقدس دارد. هم‌چنین این روی کرد تربیتی القای شخصیت، به کودک است که او را در جرگه بزرگان پذیرفته است. القای غیر مستقیم حس بزرگ شدگی و پذیرش در جمع بزرگ‌ترها یک روی کرد تربیتی مهم در دنیای معاصر برای آموزش مفاهیم، رشد شخصیت و خودباوری است.

تلازم نماز کودک و توانش عقلی عملی

با توجه به حکم استحباب نماز کودک و تعلیم و تعلم به او، مبنایی در انسان شناسی استخراج می‌شود مبنی بر این که متربی دارای توانش عقلی عملی است و نیز از زاویه مبنای دین شناختی، دستاوردهای عقل هم به صورت فی الجمله مورد پذیرش است (موسوی، ۱۳۹۵) مدلول فلسفی یا مدلول التزامی و اقتضایی حکم استحبابی نماز کودک آن است که برنامه عبادی کودک بر اساس نیازسنجی و توجه به کشش متربیان و با توجه به نیازهای ذهنی و روانی آن‌ها تنظیم شود.

از جهت دیگر انجام اعمال مستحب الزامی نیست؛ بنابراین، آموزش این امور به دلیل عقل و عرف، ضروری به نظر نمی‌رسد. با این حال، استحباب آموزش مستحبات به فرزندان بر اساس اطلاعات و عموماً تربیتی قابل اثبات است و نیازی به وجود روایت خاصی در این زمینه نیست (اعرافی و موسوی، ۱۳۹۰: ۹۷).

در روایاتی به مؤاخذة کودک برای نماز اشاره شده است؛ مانند صحیحہ معاویہ بن وهب (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴: ۱۲۵) که می‌پرسد: «کودک در چه سنی باید مؤاخذة شود؟» و پاسخ می‌دهد: «در سنین بین ۶ تا ۷ سالگی» و همچنین صحیحہ احمد بن حنبل (شیخ صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳: ۴۳۶) که بیان می‌کند: «پسر بچه باید در سن ۷ سالگی به نماز مؤاخذة شود». این روایات صحیح السند به‌طور ضمنی بر لزوم آموزش نماز در سنین پیش از ۶ تا ۷ سالگی دلالت دارند و نشان می‌دهند که باید برای آشنا کردن کودک با نماز، قبل از این سنین اقدام کرد.

توصیه‌هایی به مربیان تربیتی

در پایان بر اساس دلالت‌های تربیتی نماز کودک، توصیه‌های زیر به مربیان و والدین در تربیت عبادی و نمازآموزی به کودکان غیر بالغ ارائه می‌شود:

۱. ملاحظات روان‌شناختی

ایجاد فضای اختیاری: مربیان باید فضایی فراهم کنند که کودک با میل و رغبت به نماز نزدیک شود و احساس اجبار نکند.

کاهش اضطراب: به کودکان آموزش داده شود که نماز یک عمل آرامش‌بخش است و می‌تواند به کاهش استرس و اضطراب کمک کند.

۲. پرورش احساسات مثبت

تقویت اعتماد به نفس: مربیان باید به کودکان کمک کنند تا از طریق نماز احساس اعتماد به نفس و امنیت بیشتری پیدا کنند.

تشویق به مسئولیت‌پذیری: با یادآوری مداوم دستورات الهی و اهمیت نماز، حس مسئولیت‌پذیری در کودکان تقویت شود.

۳. رشد شناختی

آموزش تدریجی: مفاهیم دینی باید به‌صورت تدریجی و با توجه به نیازهای شناختی کودک آموزش داده شود تا درک عمیق‌تری از دین پیدا کند.

توسعه تفکر انتقادی: مربیان می‌توانند با طرح سؤالات و بحث در مورد مفاهیم دینی، تفکر انتقادی را در کودکان تقویت کنند.

۴. تربیت اخلاقی

آموزش احترام: مربیان باید به کودکان یاد دهند که نماز به معنای احترام به بزرگ‌ترها و خالق است. تشویق به صبر و بردباری: از طریق تمرین نماز، والدین می‌توانند به کودکان یاد دهند که چگونه در شرایط مختلف صبر کنند.

۵. نهادینه‌سازی رفتارهای مثبت

ایجاد عادت‌های مثبت: انجام مداوم نماز باید به عنوان یک عادت مثبت در زندگی کودک نهادینه شود.

آموزش آداب اجتماعی: مربیان باید به کودکان آداب وضو و نماز را آموزش دهند تا رفتارهای اجتماعی را یاد بگیرند.

۶. تشویق به یادگیری و تحقیق

تقویت روحیه پرسش‌گری و مطالعه: مربیان باید به کودکان اجازه دهند تا درباره مفاهیم دینی سؤال بپرسند و به آن‌ها پاسخ دهند و کودکان را به مطالعه در زمینه دینی تشویق کنند.

۷. تعامل اجتماعی

تشویق به نماز گروهی: مربیان باید کودکان را به شرکت در نمازهای جمعی تشویق کنند تا از تعامل با دیگران بهره‌مند شوند.

یادگیری از تجربیات دیگران: مربیان باید به کودکان بیاموزند که از تجربیات و رفتارهای مثبت دیگران در زمینه نماز و عبادت یاد بگیرند.

نتیجه‌گیری

در مورد عبادت کودک، پنج دیدگاه وجود دارد: برخی فقها عبادات کودک را تنها تمرینی و

بدون ثواب برای کودک می‌دانند و گروهی آن را شرعی اما تمرینی می‌دانند. گروهی نیز معتقدند که عبادات کودک مانند بزرگسالان مشروع و دارای ثواب هستند. هم‌چنین، دیدگاهی وجود دارد که عبادات کودک را شرعی می‌داند اما ثواب آن‌ها را به‌ولی کودک نسبت می‌دهد. برخی فقها تفاوتی بین عبادات الزامی و غیر الزامی کودک قایل شده و اعمال واجب را تمرینی و مستحب‌ها را ثواب‌آور می‌دانند. در مجموع، دو دیدگاه عمده وجود دارد: یکی بر تمرینی بودن عبادت کودک تأکید دارد و دیگری بر مشروعیت و آثار عبادی آن.

درباره ادله قول به مشروعیت و تمرینی بودن نماز کودک، دو دسته ادله وجود دارد. ادله تمرینی بودن شامل اختصاص خطابات شرعی به‌بالغان، حدیث رفع قلم، شرط بلوغ و روایات برای تکلیف است. ادله مشروع بودن نیز شامل حسن و قبح عقلی، مصالح و مفاسد احکام شرعی، قاعده لطف، ارزش بالای عمل صبی، عمومات دال بر ثواب اعمال نیک برای صبیان، نصوصی که اولیاء را به تشویق کودکان به عبادت توصیه می‌کنند، و تأکید بر مشروعیت نماز برای کودکان است. دلالت‌های تربیتی نماز کودک با روش ملازمات عقلی و فلسفی در دو دیدگاه تمرینی و مشروع بودن بررسی شد. در دیدگاه تمرینی، نماز به‌عنوان یک ابزار تربیتی تلقی می‌شود که به‌رشد شناختی و اخلاقی کودک کمک می‌کند، در حالی که در دیدگاه مشروع بودن، نماز به‌عنوان عملی شرعی و آثار تکلیفی و وضعی شناخته می‌شود. در نهایت دلالت‌های تربیتی نماز کودک به‌عنوان یک عمل تمرینی و مستحب عبارتند از: شکل‌گیری رفتارهای مثبت، توسعه تفکر انتقادی، پرورش عواطف و احساسات مثبت، تدریجیت فهم دین و فرصت بیشتر در یادگیری، انگیزه‌سازی و رغبت بیشتر در فهم و پذیرش دین، شکل‌گیری شخصیت رشد یافته. در پایان با توجه به دلالت‌های تربیتی، توصیه‌هایی به‌مربیان در جهت تربیت عبادی و نمازآموزی شد که عبارتند از: ملاحظات روان‌شناختی، پرورش احساسات مثبت، رشد شناختی، تربیت اخلاقی، نهادینه‌سازی رفتارهای مثبت، تشویق به یادگیری و تحقیق و تعامل اجتماعی.

منابع

* قرآن کریم.

۱. ابن ادریس حلی، محمد، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، قم، دفتر انتشارات اسلامی ۱۴۱۰.

۲. اسحاقی، سید حسین، «عوامل تاثیرگذار بر تربیت دینی کودک»، پیام زن، ش. ۲۲۶، دی ۱۳۸۹.
۳. اعرافی، علی رضا؛ موسوی، سید نقی، «گسترش موضوع فقه نسبت به رفتارهای جوانی»، فقه، ۱۸، ش. ۷۰، دی ۱۳۹۰.
۴. افشانی، سیدعلی رضا، ذاکری هامانه، راضیه، و عسکری ندوشن، عباس، «نقش دین داری در تبیین میزان احساس امنیت اجتماعی؛ (مطالعه‌ای در شهر یزد)»، مطالعات اجتماعی ایران، ۲۹، ش. ۹، ۱۳۹۴.
۵. الشیبانی، احمد، مسند احمد بن حنبل، اول، ۴۵ ج، بیروت، موسسه الرساله، ۱۴۲۱.
۶. جهانبخش، فاخته، «تفکر منطقی چیست و راه‌های تقویت آن»، ۱۴۰۲.
۷. حر عاملی، محمد، وسایل الشیعه، ۳۰ ج، قم، موسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث، ۱۴۰۹.
۸. حسینی مراغی، عبد الفتاح بن علی، العناوین الفقهيّه، ۲ ج، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷.
۹. خزاعی، سعید، و خزاعی، سهیلا، «سلامت معنوی - آموزش و پرورش کودکان»، فرهنگ و ارتقای سلامت، ۷، ش. ۳، ۱۳۹۸.
۱۰. خسروی زاده، امید، «تحلیل تاثیر نظریه یادگیری مشارکتی و یگوتسکی بر توسعه مهارت‌های گروهی»، پژوهش و نوآوری در تربیت و توسعه، ۳، ش. ۱، ۱۴۰۲.
۱۱. خویی، سید ابوالقاسم، مصباح الفقاهه، ۷ ج، نجف، انتشارات قدیر، ۱۳۷۱.
۱۲. خویی، سید ابوالقاسم، موسوعه الامام الخویی، ۳۳ ج، قم، مؤسسه إحياء آثار الإمام الخویی، ۱۴۱۸.
۱۳. دهقان، جلال، و زنجانی، محمود جمال الدین، «پژوهشی پیرامون عبادت صبی از دیدگاه فقه امامیه»، دانشگاه امام صادق علیه السلام - پژوهش نامه فقه اجتماعی، ۳، ش. ۵، ۱۳۹۳. شناسه دیجیتال: ۳۰۴۹۷/۱۰/fiqh.2014.1974.
۱۴. دهقانی تقی، محمد حسین، و ابراهیمی پاسندی، محمد مهدی، «توصیف فقهی حکم عبادات صبی از منظر فقهای امامیه»، تهذیب الاحکام عن موالی الامام رضا (ع)، ۱، ش. ۱، ۱۴۰۱.
۱۵. ذوقی، فاطمه و هم‌کاران، «بررسی یادگیری مهارت‌های روانی - حرکتی و سازگاری اجتماعی

- انسانی، ۶، ش. ۶، ۱۴۰۲.
۱۶. سرور، شادی، «کاربرد نظریهٔ پیاژه در تدریس»، مقاله ارائه شده در نهمین همایش علمی پژوهشی توسعه و ترویج علوم تربیتی و روانشناسی ایران، تهران، ۱۴۰۲.
۱۷. شعاع‌کازمی، مهرانگیز، میرمحمدحسین‌اوشانی، سیده‌آتنا، و نقیب، فرزانه، «رابطه آموزه‌های دینی والدین و رشد اخلاقی کودکان دبستانی»، پژوهش در مسایل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۹، ش. ۲۳، ۱۳۹۴.
۱۸. شهریاری نسب، سروش، و دهقانی، فرزاد، «بررسی تاثیر ناخودآگاه در شکل‌گیری هویت انسان (با تأکید بر قرآن و روایات)»، سامانه مدیریت نشریات علمی دانشگاه علامه طباطبائی، ۶، ش. ۱۹، ۱۳۹۴.
۱۹. شورای عالی انقلاب فرهنگی، سند ملی حقوق کودک و نوجوان، ۱ ج، تهران، شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۴۰۰.
۲۰. شیخ صدوق، محمد، من لایحضره الفقیه، ۴ ج، قم، دفتر انتشارات اسلامی (جامعه مدرسین)، ۱۴۱۳.
۲۱. شیخ طوسی، محمد، المبسوط فی فقه الامامیه، ۸ ج، تهران، کتابفروشی مرتضوی، ۱۳۸۷.
۲۲. صندوق کودکان سازمان ملل متحد در ایران، پیمان‌نامه حقوق کودک، تهران، ۱۴۰۰.
۲۳. علامه حلی، حسن، مختلف الشیعه، ۹ ج، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۳.
۲۴. غباری‌بناب، باقر، و راقبیان، رویا، «آموزش صبر به کودکان برای ارتقای سلامت معنوی آنان: راهنمای والدین»، فرهنگ و ارتقای سلامت، ۱، ش. ۱، ۱۳۹۶.
۲۵. غدیری، عبد الله، القاموس الجامع للمصطلحات الفقهية، ۱ ج، بیروت، حارة حریک، ۱۴۱۸.
۲۶. غلامی، زهرا، «اریکسون»، آبان ۱۳۹۳. <<http://pajoohe.ir>>.
۲۷. قادری مقدم، محمدابراهیم، و سبحانی نژاد، مهدی، «بازشناسی دلالت‌های تربیتی نماز از دیدگاه امام خمینی (ره)»، معرفت اخلاقی، سوم، ش. ۱۱، ۱۳۹۱.
۲۸. قمرانی، امیر، و میراحمدی، سیده هاجر، «کشف ادراک کودکان دارای اختلال نارسایی

- توجه / بیش فعالی از نیکوکاری»، مطالعات وقف و امور خیریه، ۲، ش. ۱، ۱۴۰۳.
۲۹. کراجکی، محمد، کنز الفوائد، ۲ ج، قم، دار الذخائر، ۱۴۱۰.
۳۰. کلینی، محمد، الکافی، ۸ ج، تهران، دار الکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷.
۳۱. محقق حلی، جعفر، المعتبر فی شرح المختصر، ۲ ج، قم، مؤسسه سید الشهداء (ع)، ۱۴۰۷.
۳۲. محقق کرکی، علی بن حسین، جامع المقاصد فی شرح القواعد، ۱۴ ج، قم، موسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث، ۱۴۱۴.
۳۳. موسوی، سید رضا، و شمس الدینی، خداداد، «اهمیت نماز از منظر قرآن کریم و دلالت های تربیتی آن»، قرآنی کوثر، ۵۲، ش. ۱۵، ۱۳۹۴.
۳۴. موسوی، سید نقی، «دلالت شناسی از گزاره های فقه تربیتی»، مطالعات فقه تربیتی، ۲۶، ش. ۱۲، ۱۳۹۵.
۳۵. نراقی، احمد، مستند الشیعه فی احکام الشریعه، ۱۹ ج، قم، موسسه آل البيت (ع)، ۱۴۱۵.
۳۶. یوسفی، حسین، «راهکارهای پرسش گری در ترغیب کودکان و نوجوانان به فعالیت های پژوهشی»، ۱۳۹۰.

1. <https://www.kanoonnews.ir/news/201845/>.>.
2. Anderman, Stanley J, Eric W Schrimshaw, and Karolynn Siegel. "Religion and Coping with Health-Related Stress." Psychology & Health 16, no. 6 (December 2007), page 631-53: 631-53.
3. Giorgos Elsayed, Konstantina, Arabatzi Amyras Lestari, and Fotini Adamou Brougham. "Role of Religion in Shaping Ethical and Moral Values Among the Youths in Athens, Greece." Journal of Sociology, Psychology & Religious Studies 5, no. 1 (April 2023), page 11-20: 11-20.
4. Jalal, Hina. "Influence of Religious Education in Developing Moral Values of Students in High Secondary School Education." Research Gate, August 27, 2022.

5. Liu, Ou Lydia, Lois Frankel, and Katrina Crotts Roohr. "Assessing Critical Thinking in Higher Education: Current State and Directions for Next-Generation Assessment." ETS Research Report Series ISSN 2330-8516, 2014.
6. Russell, Bertrand. "The Philosophy of Logical Analysis." A History of Western Philosophy, no. 31 (1990).
7. Smith, Joanna, and Wilfred McSherry. "Spirituality and Child Development: A Concept Analysis." Journal of Advanced Nursing, no. 45(3) (2004), page 307-15: 307-15.